

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia de Cultura VII (2015)

Klaudia Smaza

Wydział Filologiczny

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Romowie w Polsce i Europie – od dyskryminacji do tolerancji

W dniach 20–21 listopada 2014 roku w gmachu Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie odbyła się konferencja *Romowie w Polsce i Europie – od dyskryminacji do tolerancji*, zorganizowana przez: Zakład Badań nad Mniejszościami Narodowymi i Etnicznymi (w ramach działalności Ośrodka Badań nad Mediami Uniwersytetu Pedagogicznego), Instytut Filologii Polskiej UP oraz Muzeum Okręgowe w Tarnowie. Dwudniowa konferencja obejmowała cykl obrad (20.11.) i pokaz filmu *Nasza szkoła* w reżyserii Mona Nicoara (21.11.). Projekcja została połączona z dyskusją o filmie i warsztatem *Stereotypy społeczne w mediach, tekstach kultury i mentalności społecznej*.

W pierwszym dniu obrad konferencję otwarli dziekan Wydziału Filologicznego UP prof. Bogusław Skowronek oraz dyrektor Instytutu Filologii Polskiej UP i kierownik studiów podyplomowych UP Romowie w Polsce – historia, prawo, kultura, stereotypy etniczne, prof. Piotr Borek. Obaj mówcy podkreślali, że zorganizowana konferencja jest unikatowym w skali Unii Europejskiej wydarzeniem, a spotykający się w jej ramach referenci to jedni z najlepszych badaczy kultury romskiej w Polsce. Sesję zorganizowano w 10. rocznicę powołania studiów romologicznych w IFP UP i 25. otwarcia wystawy cyganologicznej w Muzeum Etnograficznym w Tarnowie.

Obrady rozpoczął prof. Piotr Borek referatem *Badania cyganologiczne Jerzego Ficowskiego*. Autor gruntownie zaprezentował sylwetkę Ficowskiego ze szczególnym uwzględnieniem jego badań nad kulturą cygańską. Prof. Borek podkreślał, iż Ficowski, prowadząc badania terenowe, jako pierwszy osobiście wszedł w kulturę romską przełamując tym samym tabu obyczajowe. Ficowski niejako „włączony” do wspólnoty cygańskiej był bezpośrednim obserwatorem ich życia, wierzeń, rytuałów czy „praktyk magicznych”. Dzięki tym badaniom właśnie – nazywanych przez samego Ficowskiego „odkrywaniem nowych lądów” – obalął badacz mity o Romach propagowane przez społeczeństwo większościowe. Wielowiekowa niechęć i negatywny, opierający się na stereotypach wizerunek Romów od zawsze był wynikiem zasadniczej nieznamomości romskiej kultury oraz społeczno-kulturowego lęku przed innością. Autor referatu podkreślał, iż Jerzy Ficowski był jednym z pierwszych twórców polskiej cyganologii, jak również stworzył zamknięty dotąd świat magicznego

cygańskiego folkloru, który – jeśli tylko zostanie poznany – może doprowadzić do zmniejszenia dzielącego oba społeczeństwa dystansu etnicznego.

Antycyganizm i media: ujęcie psychologiczne to kolejny referat zaprezentowany przez prof. Agnieszkę Ogonowską. Badaczka wykazała, iż obrazowanie stereotypowe charakteryzuje się performatywnością przedstawień. To właśnie wzorce kulturowe i sposoby przedstawiania Romów przez osoby niezwiązane bezpośrednio z ich kulturą kształtują wyobrażenia zbiorowe. Przykładem może być powszechne dotąd kojarzenie Romów z koczowniczym trybem życia. W dalszej części referatu autorka przedstawiła romantyczny stereotyp Roma wędrowca, będącego inspiracją dla bohemy artystycznej, oraz zupełnie przeciwny stereotyp Roma „oszusta”, „złodzieja” i „brudasa” silnie związane z kategorią Innego. „Inny” w tym wypadku to osoba bądź cała zbiorowość, która wzbudza różne konotacje i przekracza granice ogólnie przyjęte przez społeczeństwo większości. Oczywiście każde społeczeństwo wytwarza kategorię Innego, niemniej – jak wykazał w swych badaniach Zygmunt Bauman – status obcego zawsze wzbudza w nim strach i niezrozumienie. Prof. Ogonowska odwołała się także do dwóch strategii obcości Claudd Lévi-Straussa. Pierwsza strategia, antropofagiczna, zakłada akceptację Innego, który wypełnia standardy „naszej” kultury i jest procesem „nawracania” społeczeństwa mniejszościowego na dominującą kulturę większości. Druga natomiast, strategia antropemiczna, zakłada wykluczenie (separowanie mniejszości, tworzenie gett) a nawet eksterminację. Podsumowując, prof. Ogonowska skonstatowała, iż w reprezentacjach medialnych nie ma jednego obiektywnego obrazu rzeczywistości, nie ma „niewinnego oka” a reprezentacja czy artykulacja to jedynie „nośniki” pewnych treści. Teksty kultury, jak i stereotypy są nieodzownymi elementami ideologii reprezentacji, stąd Cygan, od wieków będący „etniczną zagadką”, jest odbierany, jako Inny/Obcy i nieustannie próbuje się go dopasować do społecznej większości.

Następnym referentem był Adam Bartosz, wieloletni dyrektor Muzeum Okręgowego w Tarnowie, który w swoim wystąpieniu *Jak się tworzyło „Muzeum Romskie” w Tarnowie*, zaprezentował nie tylko historię i profil działalności placówki, lecz także podzielił się z odbiorcami licznymi ciekawostkami związanymi z własnymi badaniami i podróżami. Bartosz zwrócił także uwagę na okoliczność ważnego jubileuszu, a mianowicie 25. rocznicę otwarcia wystawy romskiej w Muzeum Etnograficznym w Tarnowie. W 1979 roku wystawa *Cyganie w kulturze polskiej* była pierwszą tego typu inicjatywą w Polsce, natomiast obecna wystawa, *Romowie – historia i kultura* będąca od 1990 roku ekspozycją stałą Muzeum Etnograficznego, to projekt unikatowy nie tylko na skalę polską, lecz i międzynarodową. Etnograficzny oddział tarnowskiego Muzeum jest pierwszą instytucją w Polsce, która rozpoczęła gromadzenie wszelkich zbiorów związanych z kulturą i historią Romów. Badacz dobitnie zaznaczył, iż aktywna działalność Muzeum jest także bardzo ważnym elementem tworzenia tożsamości społeczności romskiej.

Ponadto Muzeum podejmuje szereg działań kulturowych, są to: wystawy czasowe, różnego rodzaju wydarzenia, jak Romska Wiosna, Romska Jesień czy Międzynarodowy Konkurs Literacki „O złote pióro Papsuzy”. Organizowane są projekty edukacyjne: prelekcje, wykłady, warsztaty dla młodzieży *Historia i kultura Romów czy Na romskim szlaku*. Muzeum swą działalnością stara się również pomagać

lokalnej społeczności romskiej umożliwiając aranżacje wydarzeń rodzinnych, jak np. czuwania przy zmarłych członkach rodzin romskich, co jest ważnym elementem religijnych praktyk Romów. Referent w zakończeniu wystąpienia wspominał także o wydawanym z inicjatywy Muzeum czasopiśmie naukowym, „Studia Romologica”, podejmującym oczywiście tematykę romską i skupiającym badaczy z najróżniejszych ośrodków naukowych w kraju i za granicą oraz przedstawił plany imponującego projektu rozbudowy Muzeum Etnograficznego w Tarnowie.

Kolejne dwa wystąpienia oscylowały wokół cygańskiej poezji i literackich portretów Romów. Referat prof. Andrzeja Gurbiela *Cyganie w literaturze polskiej XVIII i XIX wieku* omawiał na wstępie sporą grupę tekstów, w których wzmianki o Cyganach występują jedynie, jako motywy poboczne. Zdaniem autora wyraźne obrazy powstają dopiero w dziełach z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX wieku, kiedy to wzrasta zainteresowanie związane z folklorem, są to m.in. *Chata za wsią* Józefa Ignacego Kraszewskiego (prawdopodobnie w powieści po raz pierwszy użyte zostało określenie Rom w stosunku do bohatera cygańskiego pochodzenia), dramaty *Cyganie* Józefa Korzeniowskiego czy *Powódź* Wincentego Pola. Prof. Gurbiel nakreślił ogólny obraz sylwetek cygańskich w wymienionych dziełach. Uwidaczniają się tutaj kształtujące od wieków wyobraźnię społeczną konstrukcje ideowe opierające się na utrwalonych i raczej negatywnych stereotypach hermetycznej kultury cygańskiej. Nie brak także elementów zaczerpniętych z bezpośredniej obserwacji (trasy cygańskich podróży, typowe zajęcia grup cygańskich itp.) oraz typowych schematyzacji opinii o cygańskich praktykach (wróżenie, kradzież dzieci).

Z kolei dr hab. Marek Karwala (*Izoldy Kwiek zatrzymywanie czasu*) zaprezentował sylwetkę i omówił twórczość poetycką „spadkobierczyni Papuszy” – Izoldy Kwiek. Autor stoi na stanowisku, iż poezja Kwiek ma charakter uniwersalny. Najsilniej eksponowała poetka wątki miłości, nadziei, pamięci przeszłości i przodków, korzeni własnej kultury, zagłady, lecz nade wszystko w poezji tej zauważalny jest swoisty imperatyw rodziny. Zdaniem autora, Izolda Kwiek „myśli obrazami”, dzięki czemu jej wiersze odznaczają się głębią, plastycznością i uczuciowością. Poezja ta staje się także obszarem poszukiwań własnej tożsamości poetki. Kwestia przynależności jest dla niej nie tylko bardzo ważna, ale i problematyczna, czuje się bowiem i Polką, i Romką.

Dr Bogusław Gryszkiewicz przedstawił wnikliwe studium (*Cygan z różną, czyli o mechanizmach dehumanizacji w dowcipie antyromskim*) dotyczące postkolonialnych reprezentacji kanibalizmu w kulturze i ich związku oraz wpływie na kształtowanie się dowcipów etnicznych. Można wysnuć przypuszczenie, iż wiara w kanibalizm związana jest z kulturowym strachem przed innością/obcością. Zdaniem autora, współczesna krytyka postkolonialna dociekając tożsamości kanibali dostrzeżga, iż nie posiadają oni jakiegokolwiek przynależności, cechują się brakiem respektowania norm, jak i wszelkich postulatów współczesnego społeczeństwa. Społeczna nienawiść i dyskryminacja Romów również związana jest ze sferą społeczno-kulturowego lęku przed obcością. Wiara w tzw. pierwotność i dzikość Cyganów, lokująca ich na granicy świata ludzi i zwierząt, znalazła swe odzwierciedlenie w dowcipie antyromskim. Autor przedstawił kilka przykładów międzynarodowego dowcipu o tematyce „kanibalizm a Romowie” i omówił rządzące nimi mechanizmy językowej

nienawiści. Badacz zwrócił także uwagę na użycie w dowcipach metaforyki animizującej i mechanizującej, obrazującej proces dehumanizacji Romów oraz rolę śmiechu w koncepcjach kanibalizmu.

Tematyka kolejnych wystąpień ogniskuje się wokół problemu dyskryminacji, prewencyjnych działań zapobiegawczych oraz sposobów jej zwalczania. Pierwsze wystąpienie to referat prof. Sławomira Kaprałskiego *Od „kozła ofiarnego” do „ofiary zastępczych”: ewolucja postaw antyromskich w Polsce w latach 1980–1990*. Badacz wykorzystał koncepcję „kozła ofiarnego” René Girarda i „ofiary zastępczej” Herberta Heussa do zanalizowania głośnych wydarzeń z 1981 roku, do których doszło w Oświęcimiu oraz Mławie pomiędzy lokalnymi społecznościami a lokalnymi Romami. Prof. Kaprałski wyjaśnia, iż przyczynami zająć były z jednej strony poprawa sytuacji materialnej Romów związana z transformacją ustrojową w Polsce, z drugiej zaś nagły wzrost negatywnych opinii na temat osób romskiego pochodzenia, co zresztą było pochodną pierwszej z przyczyn. W świadomości społecznej ugruntował się stereotyp Romów nieuczciwie zarabiających, jak i prowadzących pasożytniczy tryb życia. Frustracja Polaków w ciężkich latach przemian i trudnej sytuacji ekonomicznej doprowadziła do przerzucenia całej winy na „kozła ofiarnego”, którym w danym momencie stała się cała społeczność romska. Kaprałski uważa, że w tym wypadku doszło do „generalizacji jednostkowego wydarzenia”, czego efektem były akty agresji wobec Romów. Natomiast represje (np. akty wandalizmu, niszczenie dobytku przypadkowych Romów w Mławie) będące zemstą za „odwrócony porządek” przyjęły formę „ofiary zastępczej” – posłużyły za przestrożę dla tych, którzy nie przestrzegają praw i wymogów przyjętych dla ogółu.

Najlepszym potwierdzeniem wrogości wobec Romów w latach 1980–1990 są badania socjologiczne z 1991 roku, których wyniki wskazały, iż Romowie byli najbardziej nielubianą spośród „nielubianych mniejszości” narodowych i etnicznych w Polsce – zaledwie 6% Polaków przyznało wtedy, że lubi Romów.

Następny referat to *Unijne ramy i polska strategia integracji Romów. Sposób zgodności* prof. Marcina Szewczyka. Autor przedstawił główne założenia *Unijnych ram dotyczących krajowych strategii integracji Romów do 2020 roku* stworzonych przez Unię Europejską dla większości państw członkowskich, jak i dla państw kandydujących. Autor już na wstępie zaznaczył, iż wprowadzenie ogólnoeuropejskich strategii dla większości państw członkowskich jest sytuacją wysoce problemową. Przede wszystkim metody wdrażania i realizowania unijnych założeń przez państwa członkowskie były bardzo różnorodne. Referent przedstawił i omówił najważniejsze cele unijnych ram zakładające intensyfikację działań w obszarze następujących problemów: edukacja, zatrudnienie, zdrowie, zamieszkanie. Przede wszystkim cele te koncentrują się na doprowadzeniu do równego dostępu społeczności romskiej do wszystkich czterech wymienionych obszarów problemowych. I choć, jak podkreśla autor, głównym założeniem Unii jest dążenie do spójności wszystkich państw wspólnoty, to realizacja tych dążeń jest niemal niemożliwa bez aktywnego udziału społeczności z grupy problemowej. Prof. Szewczyk uważa, iż Unia Europejska chce i dąży do pomocy Romom, lecz nie rozumie specyfiki kulturowej (brak zrozumienia dla realiów oraz brak świadomości tożsamości kulturowej), bez której zakładane i wdrażane działania nigdy nie osiągną efektywnych rezultatów.

W kręgu problematyki związanej z działalnością antydyskryminacyjną pozostaje także referat dr Magdaleny Stoch *Metodologia wrażliwości i aktywnego działania – czyli jak walczyć ze stereotypami na różnych szczeblach edukacji*. Autorka omówiła najważniejsze założenia edukacji antydyskryminacyjnej i jej standardów jakościowych, zaznaczając, iż w tym obszarze fundamentalnymi wartościami są wolność i równość – to na nich musi opierać się cały proces edukacji.

Referentka wspomniała o funkcjonujących różnicach pomiędzy ogółem a mniejszością dyskryminowaną i o konieczności zastosowania pewnych ram scalających omawiany proces. Wymieniła także najważniejsze czynniki i metody edukacji, które nie eskalują agresji, np. stworzenie przyjaznego środowiska, nastawienie nauczycieli, zastosowanie przez pedagogów metody „obserwacja – oddziaływanie – emocje”, obserwacja reakcji na stereotypy, brak generalizacji oraz ocenianie z zastosowaniem „prawa do błędu”. Zdaniem autorki, bardzo ważne w walce ze stereotypami są także warsztaty i szkolenia, które opierają się na strategiach włączających jednostkę do aktywnego udziału (np. poprzez różnorodne gry symulacyjne) a także uczą mechanizmów reagowania na dyskryminację (włącznie z pisaniem odpowiednich petycji).

Społeczność romska jako podmiot procesu integracji europejskiej to kolejny referat ukierunkowany na działania Unii Europejskiej względem Romów w Europie. Autor, dr Artur Paszko, przedstawia krótki zarys działań integracyjnych w przestrzeni romskiej w ciągu ostatnich dwudziestu lat. Zwracał również uwagę na tak istotne czynniki, jak skonsolidowanie elementów dotyczących kwestii edukacji, zatrudnienia, zdrowia i zamieszkania Romów podkreślając, iż jak dotąd działania te wykazały się małą efektywnością – mimo wykorzystywanych przez państwa członkowskie znacznych unijnych środków finansowych. Ponadto Paszko uważa, że w Europie Zachodniej wykształcił się mechanizm „upodmiotowienia” społeczności romskiej, co jest wynikiem obaw przed swobodnym przemieszczaniem się i falą emigracji z Europy Wschodniej, jak również lękiem przed problemami społecznymi będącymi następstwem tych migracji. W zakończeniu autor zaznacza, iż jedyną przestrzenią rzeczywistego dialogu jest pielęgnowanie kultury mniejszości etnicznej Romów, a przy dalszej ignorancji tego aspektu nie może być mowy o jakichkolwiek długofalowych zmianach.

Dwa ostatnie referaty zaprezentowane w czasie pierwszego dnia konferencji to *Edukacja romska w ramach rządowych programów na Słowacji* mgr. Dawida Jędrzejaka oraz *„Uporczywie prowadzą koczowniczy tryb życia...”*. Romowie w dokumentach MSW w latach 50. i 60. ubiegłego wieku mgr. Leszka Goryckiego. Jędrzejak na wstępie zarysował ogólną sytuację edukacji Romów na Słowacji, podkreślając, iż głównymi problemami są znaczne utrudnienia na drodze do szkolnictwa wyższego Romów, jak również edukacja, która nie przekłada się na rzeczywiste zatrudnienie – co stanowi priorytet działań rządowych. W dalszej części wystąpienia referent przedstawia najważniejsze przykłady realnych działań rządowych, m.in.: stworzenie klas zerowych, które przystosowują do kształcenia właściwego; utworzenie placówek specjalnych – zwłaszcza w oddalonych osadach romskich – kształcące nawet całe rodzeństwa romskie; kształcenie kadry nauczycielskiej pochodzenia romskiego, czy nauczanie języka i kultury romskiej.

Mgr Leszek Gorycki, na podstawie wymienionych w tytule referatów, przedstawił perspektywę przymusowego osiedlenia ludności cygańskiej w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku przez władze Polski Ludowej, które nie tolerowały odwiecznego nomadycznego trybu życia grup cygańskich, w związku z czym, zdaniem Goryckiego, zastosowano wobec nich „politykę przymusu”. Przeprowadzone w 1952 i 1964 roku akcje mające zapewnić Cyganom mieszkanie i pracę były w rzeczywistości przymusem do zmiany trybu dotychczasowego życia i osiedlenia się. Wprowadzono także nakaz rejestrowania ludności cygańskiej, celem jej kontroli i zapobiegania tworzenia się „taborów wędrujących”. Powstawały osobno raporty o taborach (sporządzano mapy tras taborów w odpowiednich województwach; opisywano miejsca, w których tabory obozowały i kierunki, w jakich się przemieszczały zimą i latem). Propagandowa idea niesienia pomocy ludności cygańskiej (mieszkania, praca) w rzeczywistości miała na celu rozproszenie dużych grup i rozbicie wspólnot cygańskich, dodatkowo pozbawiając Cyganów podstawowych źródeł zarobkowania związanego z wędrownym trybem życia.

Drugiego dnia konferencji odbył się pokaz filmu *Nasz szkoła* (reż. Mona Nicoara, USA, Szwajcaria, Rumunia 2011), udostępnionego Uniwersytetowi Pedagogicznemu w ramach kolekcji Watch Docs. Tematyka filmu obejmowała proces wdrażania unijnego projektu integracji dzieci romskich w Rumunii. Reżyserce w niebanalny sposób udało się przedstawić mechanizmy rasizmu wynikającego ze stereotypów i uprzedzeń kadry nauczycielskiej, rodziców a nawet samych uczniów. Problematyka filmu koncentruje się wokół przejawów rasizmu wynikających przede wszystkim z konfrontacji z odmienną kulturowością.

Druga część spotkania obejmowała warsztat antydyskryminacyjny *Stereotypy społeczne w mediach, tekstach kultury i mentalności społecznej*, które poprowadziła dr Magdalena Stoch z Katedry Mediów i Badań Kulturowych oraz z Ośrodka Badań nad Mediami Uniwersytetu Pedagogicznego. W warsztacie uczestniczyli studenci, jak również grupa nauczycielek ze Szkoły Podstawowej nr 43 w Zabrze, która realizuje unijny projekt *Budzenie tolerancji w najmłodszym uczniu*. Ostatnim elementem spotkania była dynamiczna dyskusja podjęta przez zróżnicowane grono uczestników.

Wszystkie z zaprezentowanych w czasie dwudniowego spotkania referaty, film oraz warsztat antydyskryminacyjny w wyczerpujący sposób przedstawiły zaproponowaną tematykę. Wielokrotne nawiązywanie do wspólnych zagadnień i problemów pokazuje stopień zainteresowania i chęci podejmowania inicjatyw dążących do zmian i poprawy sytuacji mniejszości etnicznej Romów. Podjęta przez badaczy tak wielu dyscyplin naukowych problematyka pokazuje także, jak ważnym hasłem naszej współczesnej rzeczywistości powinna być tolerancja – nie tylko w odniesieniu do mniejszości romskiej, ale także w przestrzeni ogólnonarodowej. Wreszcie, obrady były jednym z unikatowych spotkań typu konferencyjnego, które dają szerokiemu gronu odbiorców możliwość bliższego spotkania z kulturą Romów, wniknięcia w ich hermetyczny świat, poznania i zrozumienia etnicznej odmienności tej ludności, co, jak wielokrotnie zostało zasygnalizowane, jest kluczem do społecznego dialogu i wzajemnej tolerancji.